DE NIEUWE STEM

augustus 1960
jaargang 15 - no. 8

MAANDBLAD VOOR CULTUUR EN POLITIEK

DE NIEUWE STEM, maandblad voor cultuur en politiek, verschijnt de 1e van iedere maand onder redactie van: *voor Nederland:* N. A. Donkersloot / T. Haan / A. Marja / O. Noordenbos / Jan Romein / Ank Steenis, secretaresse / W. F. Wertheim / *voor Vlaanderen:* J. Kruithof.

De redactieraad bestaat uit: Prof. Dr. R. F. Beerling / Dr. J. J. Buskes / Mr. J. P. Cammelbeeck / J. B. Charles / Dr. B. Delfgaauw / Dr. P. J. Meertens / Dr. A. Romein-Verschoor / Th. van Tijn.

Uitg.: Boek- en handelsdrukkerij „Nimo", Monnickendam
Kerkstraat 48-50 – Telef. (02995) 336 – Giro 256907

Vertegenwoordiging voor België:
Uitgeverij-Boekhandel S. M., „Ontwikkeling", Somersstraat 22, Antwerpen, tel. 33 86 59, postrekening 383 38

Men wordt verzocht kopij, recensie-exemplaren enz. niet te zenden aan de redacteuren persoonlijk, maar aan het secretariaat der redactie: Ank Steenis, Cavaljéplein 128, Purmerend, tel. (02990) 1438. Inzendingen worden alleen in behandeling genomen, wanneer de kopij getypt en persklaar is, postzegels zijn bijgevoegd en het adres op de kopij zelf is vermeld.
Correspondentie over abonnementen, losse nummers, betalingen e.d. aan de uitgever, respectievelijk Belgische vertegenwoordiging.

Het abonnement kan uitsluitend ingaan per 1 januari of 1 juli en kost voor Nederland *f* 11,50 per jaar (*f* 6,50 per half jaar). Voor Belgie Bfr. 175 per jaar. Voor buitenland *f* 15,– resp. Bfr. 225. Voor studenten ingeschreven aan een Nederlandse of Belgische Universiteit is de prijs resp. *f* 10,– en Bfr. 150.
Losse nummers *f* 1,50, resp. Bfr. 25.

Speciaal Kunstnummer (dubbelnummer) *f* 3,50, resp. Bfr. 55
Speciaal Spanjenummer *f* 2,80, resp. Bfr. 40
Droogstoppelnummer *f* 3,25 resp. Bfr. 45
Brochure „Vrede en onvrede" *f* 1,50, resp. Bfr. 20
Losse Banden: *f* 2,80 resp. Bfr. 40.

INHOUD:

Margaretha Ferguson, Betrekkelijke Bevrijding 481
J. C. van Broekhuizen, Verzen 490
L. Hornstra, Vooral onvrede 492
Prosper De Smet, Avant garde met terugwerkende kracht ... 499
Zbigniew Ogonowski, Filosofie en sociale denkbeelden der „Poolse Broeders" 505
Anthonie Donker, Poëziekroniek 512
J. M. Romein, Het onuitsprekelijke uitgesproken 519
Kort Bestek 523
Ex Libris 527

Margaretha Ferguson

BETREKKELIJKE BEVRIJDING

Langs de zalen van het interneringskamp liepen smalle galerijen. Tussen twee palen waarop het pannendak rustte stond een met paars water gevulde teil, daarin zat een vierjarig jongetje te spelen; het kind had waterpokken en moest gebaad worden in permangaan. Waarmee speelde het? Was er nog kinderspeelgoed overgebleven? Een stukje hout bleek het, een rafelig houtje dat het kind dromerig heen en weer liet drijven. Een boot had het nog nooit gezien — wellicht had zijn moeder eens, met een vinger in het zand, wat lijnen getrokken, misschien had ze gezegd — dat is een boot, Huubje — zo is een boot, en die vaart op het water — over het water, héél ver weg, daar is Holland. Ook was het mogelijk dat er onder in de laatstovergebleven koffer nog een verfomfaaid boek met platen verstopt lag.

Op enige afstand van het kind stond zijn moeder te wachten bij de kraan. Zij had een emmertje bij zich, het water liep nog zeer schaars en het kostte haar iedere ochtend ongeveer anderhalf uur om voor haar kind een tweede teil te vullen met vers water. Ze was een jaar of vijfenveertig, lang en vaal, met sluik neerhangend, grijsachtig haar, het gezicht was grauw, de wangen hol, de neergetrokken mondhoeken verrieden het besef, voortdurend gekweld te worden. Doch dit besef leidde niet tot agressiviteit — meer leek het of zij haar enige bevrediging nog vond in een somber berusten, vervuld van zelfbeklag; het laatste houvast verschafte zij zichzelf door haar gebogen houding, de armen over het smalle lichaam naar elkaar toe gewend, de handen ineengestrengeld op de buik, het hoofd naar de borst gezonken — zij scheen voortdurend op zoek naar een warmtebron midden in haar lichaam. Als zij het kind ergens heen bracht — nooit leken zij zo maar wat met elkaar te wandelen — greep zij geen enkele maal zijn hand, het jongetje dribbelde gewoonlijk schuin achter

haar. Nu stond zij daar in de rij bij de kraan, het emmertje drukte zij met beide handen tegen haar buik. De lange voeten, plat en slap uitgezakt over de houten slippers, wachtten roerloos.

Wat voor man had zo iemand nou, dacht Liza die naast haar stond — hoe zou het weerzien zijn — onmogelijk toch om verliefdheid te voelen voor zó'n vrouw, geen vrouw meer eigenlijk. „Zeg — mevrouw Meesters, je zou toch niet zeggen dat wij de oorlog gewonnen hebben hè, als je ons hier zo ziet staan!" Jo Meesters schrok weerstrevend op van die helle stem naast haar. Ze was vergeten dat de oorlog voorbij was en dat er een einde zou komen aan het kampleven. Ze was verdiept in haar berekeningen — konden er één of twee broekjes voor Huubje uit het blauw gestreepte katoenen lapje dat ze nog van voor het kamp had kunnen bewaren — ze was niet bezweken voor de verleiding om het te ruilen, eens had men er haar zelfs een heel brood voor geboden. — En bij dat lapje was de schaar, niemand had bemerkt dat ze die schaar nog bezat. Nu zou ze hem voor de dag moeten halen want Huubje was door al zijn kleertjes heen, vannacht had ze liggen bedenken of ze haar erg zouden honen als ze haar bezittingen tevoorschijn bracht — de schaar, een pakje naalden, een half klosje garen en dat lapje blauw-gestreept katoen. Ze had overwogen om ermee te beginnen juist als het eten werd binnengebracht, op dat ogenblik had toch niemand belangstelling voor iets anders, maar dan werd het al zo gauw donker. Hoe zou het het voordeligst geknipt kunnen worden — in de lengte, in de breedte? Huubje zat urenlang zoet te spelen in zijn teil, zij kon rustig nadenken. Ze vergat Liza te antwoorden en zonk opnieuw weg in haar berekeningen, het lapje blauw lag als een klein licht plekje in haar bewustzijn temidden van dikke onkenbare schaduwen.

Maar Liza gaf het niet op. Het was stil in het kamp — een aantal vrouwen, waaronder de meeste van haar kennissen, was die ochtend vertrokken met een transport naar Bandoeng. Daar zouden ze hun echtgenoten weervinden. Liza moest nog wachten, het was niet

helemaal duidelijk waar haar man zich bevond, misschien in Japan, er druppelden nog maar schaarse berichten door. „Hoe vond u dat vanochtend — om die ellendige jappen zo te zien sjouwen met onze koffers voor Bandoeng — heerlijk hè, maar ze zijn nog lang niet genoeg vernederd, als je bedenkt wat ze ons hebben aangedaan."

Nu wendde Jo Meesters het hoofd om. Ze zag naast zich de kleine dikke Liza de Raad, o ja, die werkte in de keuken en daarom was ze altijd dik gebleven, ze keek in het brede gezicht met blikkerende tanden en toegeknepen ogen — „Als je bedenkt hè, als je bedènkt wat ze ons hebben aangedaan dan zou ik zo wel een zweep willen halen en erop los ranselen . . . !" Jo sloot snel haar ogen, een herinnering bleef schemeren, ranselen, pijn, ontzettende pijn, honger en honger en pijn en diezelfde wraakzucht op een vertrokken gezicht —

„Ik vind het net kleine aapjes," zei een kalme stem, „ze kijken ons zo zielig aan — er zit iets in die ogen van ik kan het óók niet helpen, heb medelijden —" Esther had zich bij hen gevoegd.

„Médelijden!" raasde Liza, „médelijden! die goten die ze nou aan het uitvegen zijn, die zijn volgepropt met òns vuil ja, en wie z'n schuld is dat? Wie heeft de afvoer verstopt en ons al die rotzooi en ziekten bezorgd? Laat ze er maar in rondwroeten hoor, ik gun ze nog veel erger — het zijn je vijanden, vergeet dat niet, nóóit zullen we dat vergeten! Als wij maar eerst echt vrij zijn dan beloof ik je, als alles bekend wordt — dan zul je zien, hoe ze ons dan zullen wreken! Dacht je dat de Amerikanen en Engelsen het némen, dat blanke vrouwen zó vernederd zijn geworden als wij! Dacht je dat die niet geweldig komen helpen binnenkort — nu zijn er nog te weinig troepen maar straks — dan zullen ze ook inlanders die ons zo verraden hebben een afstraffing geven, reken maar, je zult nog es wat beleven!"

Bij de kraan was Jo nu aan de beurt. Ze hief het emmertje op, even kreeg ze het koud op haar buik, ze voelde zich onveilig. Ze zocht naar waar ze gebleven was met haar berekening, dat gepraat ook altijd.

„Dat mens is geloof ik helemaal versuft," fluisterde Esther, hoofdschuddend. „Wat is er toch ook weer met haar gebeurd?"

„Bij de Kempei geweest," zei Liza, hard en fel. „Haar dochter hebben ze daar vermoord, zijzelf heeft er maanden gezeten, helemaal onschuldig — en jij praat over medelijden. We hebben de oorlog gewonnen, vergeet dat niet — ook al merken we er nu nog niet veel van. Maar er zal wat afgerekend worden hoor — en ook met de Duitsers, die krijgen nooit meer een voet aan de grond, het is afgelopen met Duitsland, voorgoed! Niemand wil ooit meer iets met die moffen te maken hebben!"

Ook Esther keek even in Liza's wraakzuchtig gezicht. Gewoon overvloed van temperament, altijd veel meer eten gehad dan wij, dacht ze. Liza's vriendin, de donkere Poolse met de broeiende koolzwarte ogen was die ochtend vertrokken. Esther wist dat Liza die vriendin voortaan zou verloochenen en van nu af iedere toespeling op hun verhouding als laster van de hand wijzen; waar in de nabije toekomst mannen, sexueel uitgehongerd en talrijk, zouden toestromen, werden lesbische toestanden onherroepelijk als „walgelijk" veroordeeld. Liza ging mee met de grote stroom, onbewust stond zij altijd aan de kant van de sterkste; aan haar eigen gelijk, gedragen door het gelijk van de massa, behoefde zij nimmer te twijfelen.

Voor hen stond de gebogen gestalte van Jo Meesters, de hand lag stil op de gebogen buis waaraan, hoog boven de cementen bak, de kraan bevestigd was; de andere hand hing bewegingloos naar beneden.

Tot Liza zei Esther, „zeg weet je wat ik net bij de poort heb gelezen — dat er vandaag misschien voedselpakketten zullen worden uitgeworpen — boven het veld buiten de poort, niemand mag erheen, alleen de dames van het kantoor."

„Die moeten zeker eerst het beste voor zichzelf eruit halen," smaalde Liza. „Ik heb wat gezíen toen ik in de keuken werkte — ik zou dingen kunnen vertellen . . . en ik zal het doen ook. Ik wou dat ze ook kleren neergooiden zeg, dat zou wat zijn!"

„Ben jij de stad al in geweest?" vroeg Esther. „Ik heb zelf nog geen zin gehad, ik heb nog helemaal niet het gevoel dat het allemaal voorbij is — als je 's nachts dat geschreeuw hoort van de rampokkers dan lijkt het me of we onder de Jap nog veiliger waren — nee, de stad trekt me nog helemaal niet aan."

„Eergister ben ik naar een Indische vriendin geweest die buiten het kamp is gebleven, maar leuk is het niet hoor — geen enkele betja durfde mij te rijden, die kerels mochten geen Hollandse vrouwen vervoeren — met veel moeite heb ik toen een lift gekregen van een Engelsman. Nou, maar dàt geduvel zal wel gauw over zijn, ze zullen het voelen dat wìj gewonnen hebben en dat de oorlog niet voor niets is geweest!"

Jo Meesters draaide zich langzaam om en keek met haar grauwe ogen Liza aan. „Oorlog — is altijd — voor niets," zei ze en wendde zich weer naar de kraan.

Esther dacht nog aan het bezoek van Liza. „Was je in een huis — in een echt, eigen huis — dat kan ik me helemaal niet meer indenken — woonde die vriendin daar zo maar, vrij, met haar man en kinderen, had ze kamers, en meubels, en een keuken . . .?"

„Ja — natuurlijk," zei Liza. „Allicht, in een huis heb je toch kamers!"

Esther dacht aan haar eigen huis. Het bestond niet meer. Het was kapot geschoten. Ze bewaarde een herinnering in haar hoofd als een foto, waarop alleen de voorkant van het huis stond afgebeeld. Zelfs in haar herinnering durfde ze het huis niet meer binnengaan. Haar man was daar gedood en haar kind, onvoldragen ter wereld gebracht, lag begraven in een stad die ze nooit eerder had gezien dan op die vlucht. De kampjaren had ze doorleefd als een droom, maar een werkelijk leven daarbuiten leek voor haar niet meer te bestaan.

„Luister," zei Liza en greep haar arm, „ik geloof dat ik die vliegtuigen hoor — daar komen ze misschien al, met pakketten!"

Ze stapten van de galerij af op de zandvlakte tussen de zalen. Ze tuurden naar boven, de lucht was blikkerend schel, ze konden niets onderscheiden maar meen-

den toch wel, heel zwak, gebrom te horen. In een oogwenk stond de vlakte vol vrouwen die uit de zalen waren komen aansnellen, kinderen schreeuwden, Màmma! de Amerikánen! Pakketten!" Nu voel ik pas iets echts, dacht Esther, nu begint er iets — alsof het werkelijk feest wordt, alsof er werkelijk weer leven mogelijk is — de tranen sprongen haar in de ogen, ze werd gloeiend warm, ze keek rond en zag de uitgemergelde vale gezichten, alle opgeheven, de ogen half dichtgeknepen, zoekend, zoekend in de schelwitte lucht — boven de verwarde kreten klonk nu inderdaad duidelijk hoorbaar aanzwellend gebrom, en „ja . . . dáár! zíe je . . . dáár!" drie vliegtuigen, nauwelijks te zien, vlogen heel hoog over.

„Wèg," krijste iemand, „zie je wel — voorbij, wèg, we zijn wéér voor de gek gehouden!"

„Mevrouw — hoe dùrft u — onze bevrijders, hoe dùrft u!" riep Jeanne Mis verontwaardigd. Zij was een koninklijke vrouw met een zware stem, de aangewezen figuur voor zaalleidster — Jeanne was diegene die onwankelbaar was blijven geloven en hopen, iedere dag bad zij vol vertrouwen voor de overwinning op het onrecht, zij sprak met onschokbare eerbied over de koningin, en over God, en over de generaals en admiraals bij „de onzen", die zouden komen, ééns zouden ze komen om bevrijding te brengen. Dit vertrouwen schonk haar een bijzondere moed, zij had het respekt weten af te dwingen van zelfs de wreedste Japanse kampcommandant, en door haar tussenkomst waren de vrouwen, meer dan eens, bewaard gebleven voor absolute rampzaligheid. En had zij geen gelijk gekregen? Was de oorlog niet, ontwijfelbaar, door de onzen gewonnen?

Over de hoofden van de zich reeds weer ontmoedigd verspreidende vrouwen richtte Jeanne zich tot degene die geroepen had, een zeer lange, pikzwarte, hologige verschijning. „Hoe dùrft u mevrouw — u — u bent défaitist, nú nog, het is schandelijk!"

De andere wrong zich door de menigte naar Jeanne Mis, zij stak het hoofd op de lange nek dreigend vooruit, de handen hield zij pathetisch opgeheven, er was een profetische glans in de ogen.

„Mevrouw Mis — ík zal u zeggen, luister naar mij, ík zal u vertellen dat wij aan alle kanten bedrogen en verraden zijn en ik voorspel u — binnen tien jaar maken de Amerikanen plezierreisjes door Japan alsof er niets gebeurd is — en binnen tien jaar spelen de Amerikanen onder één hoedje met dat Nazi-tuig omdat ze bang zijn voor de Russen — en wíj, Nederlanders in Indië, wij zijn het die de oorlog verloren hebben — èn de Joden — wíj zijn de werkelijke verliezers!"

„Mevróuw!" Jeanne's stem droeg zo ver dat ze tot God zelf leek te wenden, „schandelijk — u — u bent geen défaitist, u bent een cómmunist!" „Schàndelijk!" riep Liza, „dat zó iemand nog . . ."

Maar de etensbel luidde en ook al waren de porties rijst nu zo groot dat er dikwijls van overbleef, toch had deze bel nog een magische werking, met snellere passen ging men terug naar de zalen. Esther kwam langs de teil waar Huubje nog steeds zoet, wat slaperig nu, zat te spelen. Een zonnestraal boorde zich tussen de losliggende pannen en sloeg een blikkerende dansende streep op het water. Huubje stak er zijn wijsvinger naar uit. Esther duwde tegen het houtje, „Heb jij zo'n mooie boot?" Huubje keek haar aan met vriendelijke, wazige blik. „Boot? boot?" Lief, maar niet erg pienter, dacht Esther.

In de zaal werd er reeds druk gegeten, de gesprekken liepen nog grotendeels over de hoeveelheid en de kwaliteit der gerechten.

„Vandaag geen fruit dames," kondigde Jeanne aan, „de fruitaanvoer naar het kamp is belemmerd door de terroristen."

„Tss, tss, 't is me toch . . . 't is me de bevrijding wel!"

Een half uur later was het stil op zaal voor de middagrust. Bijna iedereen sliep, uitgestrekt op dunne matrassen, omringd door koffers en bundeltjes. Esther trachtte wat te lezen in het enige boek dat ze door alle transporten en huiszoekingen heen had kunnen smokkelen, maar ze werd afgeleid door geritsel verderop. Ze zag hoe Jo Meesters op haar knieën voor haar opengeslagen koffer lag, het scheen dat ze voortdurend iets opnam en weer wegstopte. Had dat jongetje buiten nu

al eten gehad? Zacht stond Esther op en ging naar de galerij. Het kind zat er nog steeds, het had een half opgegeten pisang in de hand, in het water dreven wat glibberige, paarsoverspoelde stukjes. Esther haalde de restjes banaan uit de teil en bracht ze naar de vuilniston aan de rand van de galerij. Hoorde ze — ja, ze hoorde weer iets. Zouden de vliegtuigen terug komen? Was het zoëven een verkenningsvlucht geweest? Ze stond weer op de zandvlakte, op het luider wordend geraas kwamen de vrouwen opnieuw toesnellen — ja, de machines vlogen nu veel lager, cirkelden rond, een klein vrouwtje begon te zwaaien met de Hollandse driekleur, hoe had ze díe in godsnaam kunnen bewaren — er werd gejuicht, de vliegtuigen vlogen nu voorbij de kampmuur, boven het veld — já! já! ze hebben iets uitgegooid!" het toestel kwam weer dichterbij, opnieuw viel er iets — met een geweldige klap boorde het zich door het dak boven de galerij, gebroken pannen en gruis regenden neer, vreemd wit blikkerde de lucht door een enorm gat, op de tegelvloer glansde een vreemdwitte plek, veel verder weg lag een bundel, een pakket, khakikleurig, met brede banden toegesnoerd, bultig uitpuilend. Drie meter terug, daar waar het dak nog ongeschonden was en het licht weldadig diffuus, stond de teil. Huubje staarde, kalm verbaasd, naar de ongewone drukte. „Dámes! Kalmte!" riep Jeanne, „we moeten het pakket naar het kantoor brengen, daar mag het pas geopend worden!"

Waar was Jo toch? vroeg Esther zich af. Binnen, nog steeds bezig met die koffer — Esther trok haar bij de hand mee, naar de galerij. Jo bleef stofstijf staan. Ze keek naar het gat in het dak, naar de teil, en daarna weer naar het gat. Toen ging ze langzaam naar Huubje en tilde hem uit het water, zijn kletsnat lichaampje drukte ze tegen zich aan. Ze liep naar binnen, en wikkelde hem in een versleten grauwgroene handdoek. Ze bleef zitten op de rand van haar plaats, het kind in de handdoek viel in slaap tegen haar borst. Ze had nog niets gezegd, pas veel later zag Esther, de enige die zich met haar bemoeide — buiten was er nog steeds gepraat en geroep om het pakket heen — dat Jo Meesters

zacht begon te huilen. Ze huilde heel lang en rustig, het kind bleef slapen; later spreidde ze met één hand naast zich op het hout een fonkelnieuw, blauwgestreept katoenen lapje uit, een schaar lag er naast te blinken, ze keek ernaar, hoofdschuddend, glimlachend, nu en dan huilde ze nog, geluidloos en mild.

Geleidelijk aan vulde de zaal zich weer. Liza zag Jo's bezittingen, „nóu nou . . . die wat bewaart, die héét wat," begon ze strijdlustig. „Sst," zei Esther, „hou je mond toch."

Jo keek op. Haar ogen waren lichter geworden, ze leek langzaam tot werkelijk besef van haar omgeving te komen. „Die Huubje toch," zei ze.

De sombere profetes kwam met grote stappen over het middenpad. Ze stond stil bij Jo. „Nou . . . nou zíjn we bevrijd, hè, nou zíjn we zogenaamd bevrijd, nou ìs het zo ver . . . en bijna hadden ze jouw kind nog te pakken gehad!"

Maar Jo lachte. Niemand had haar in al die jaren ooit zelfs maar zien glimlachen. „Ja mens, alles is betrekkelijk," zei ze. Jeanne Mis boog zich naar haar toe, „Ik had het niet zo gauw bemerkt, mevrouw, bent u erg geschrokken — gelukkig dat het zo goed is afgelopen! En binnenkort is alle leed geleden hoor — de vijand is verslagen, wij gaan terug op onze post, met al onze krachten kunnen wij meehelpen aan de opbouw . . ."

„Maar éérst nog — de wraak! wij blanke vrouwen, niemand zal geloven wat wij doorstaan hebben, de hele vrije wereld zal ons helpen!" riep Liza.

Jo legde Huubje zacht op de matras, hij bleef doorslapen. Het scheen Esther of het ware gezicht van Jo Meesters steeds scherper en lichter te voorschijn kwam uit de wazige versuffing die haar trekken slap en breed had gemaakt. Ze knikte Esther toe en herhaalde, „Alles is betrekkelijk — en oorlog — is altijd voor niets."

J. C. van Broekhuizen

Schimmen, grijze schimmen,
die aan mij opwaarts klimmen
en die niet zouden zijn
als zij mij niet verslonden
totdat zij zichtbaar stonden
in mijn onzichtbaarheid.

No es esto, la Republica, no est esto.
Unamuno.

Heiligen, profeten,
hervormers van mens en staat,
waarom veranderen
wat niet veranderen kan?
is alles niet alreeds verandering?

wie de gore rups verdelgt,
doodt de kleurige vlinder.
wie de bloesem aantast
verhindert de vrucht.

mij is de oude vrouw lief,
omdat zij oud is,
de boom omdat hij bloeit,
het dier omdat het slank is en lenig.

mij is de dag lief om het licht,
de nacht om het donker,
het water omdat het vloeit,
de berg omdat hij oprijst, onwrikbaar.

mij is het kind lief omdat het lacht,
omdat het speelt, slaapt.
mij is de man lief omdat hij man is,
de vrouw als vrouw.

ik wil niets veranderen.
ik laat alles zijn zoals het is,
worden als het wordt,
hard of zacht,
licht of donker,
bitter of zoet,
zwaar of vluchtig.

dat de zon opkomt
is vreugde,
dat de zon ondergaat
rust.

ik wil niets veranderen.

zelfs niet de tranen
van de verloren liefde.
zelfs niet de grauwe nood
van 't eenzaam sterven.

L. Hornstra

VOORAL ONVREDE

I

Gaarne meng ik mij in de Vrede-Onvrede-polemiek („De Nieuwe Stem", jrg. 1959, nr. 1 (blz. 11), nr. 6 (blz. 363), nr. 7 (blz. 423 en 427), nr. 11 (blz. 687 en 693). Het is voor mij een wat pijnlijk gezicht om ernstige intellectuelen, die de enorme geestelijke ontwikkeling op politiek, sociologisch, psychologisch gebied van de linkse groeperingen uit de twintiger en dertiger jaren hebben gemist, thans nog te zien jongleren met woorden en begrippen die hun zin hebben verloren: socialisme, kapitalisme, revolutie, enz. De problematiek van de geoorloofdheid, noodzakelijkheid — moreel, historisch, politiek — van het geweld is indertijd door de Ligt (o.a. in zijn briefwisseling met Gandhi), A. Storm, Nabrink, Constandse, Jong, Kuysten, e.t.q. „tot op de bodem" behandeld, zowel in „De wapens neder" als vooral in „Bevrijding", het maandblad dat tot mei 1940 uitgekomen is en een hoogte van denken en discussiëren heeft bereikt als ik elders nooit meer heb waargenomen. Er is sindsdien wel een en ander gebeurd, doch aan de wijze van benadering der problemen heeft de oorlog en wat erop volgde niet afgedaan. Wellicht ligt dit aan het feit dat voor ons „de revolutie" ergens tussen 1917 en 1921 begon, en de illegaliteit op zijn laatst in 1933, terwijl de strijd der koloniale volkeren, in het bijzonder die der Indonesiërs, voor ons besef er al was in Multatuli's tijd en in Nederland gestalte kreeg met de activiteiten der Perhimpoenan Indonesia van onze Indonesische kameraden in Leiden, en met de Liga tegen imperialisme en koloniale overheersing, waarvan ik de oprichting der Nederlandse afdeling hielp voorbereiden.

Misschien dat onze geestelijke beweeglijkheid wel het gevolg was van het samenkomen (juist in die periode van omslaande conjunctuur en groeiend fascisme) van revolutionair élan, critische geest, voortdurende twijfel, marxistische formuleringen, psychoanalytische en ethnologische vondsten, die wij tot een veelzijdige

eenheid, dus tot een zekere mate van integratie poogden te brengen.

Van dit proces was bij de Nederlandse sociaaldemokraten en stalinisten natuurlijk niets te bespeuren. En het kost moeite het thans weer op gang te brengen bij de enige daarvoor vatbare groep, die der twijfelende intellectuelen. Na twintig jaar zwijgen moge ik dan weer eens een poging wagen.

II

In de door Wertheim ingeleide discussie „Vrede en onvrede" komt de oude problematiek naar voren, of b.v. de Chinese „dictatuur" door ons „aanvaard" kan worden als iets goeds. Maar wat betekenen „aanvaarden" en „goed"? Dit hangt ten nauwste samen met „socialisme". Is men socialist, dan is men inderdaad gehouden een standpunt te bepalen, een keuze te doen — al is die keuze dan niet zo eenvoudig als de NAVO-socialisten enerzijds, de communisten anderzijds wel zouden willen.

Doch wat wenst men onder socialisme te verstaan? Daarin is men niet geheel vrij. Sinds de overwinning van het marxistisch socialisme op het utopisch socialisme, verstaat men onder socialisme (ook de niet-marxistische, de revisionistische, de syndicalistische, de anarchistische vormen) het streven naar een klassenloze maatschappij door een historisch daartoe aangewezen „voltrekker", n.l. de arbeidersklasse. Laat men dit begrip los, dan doet men beter, het woord socialisme niet meer te bezigen.

Nu is „het socialisme" zo dood als een pier, wat zeg ik, as dead as a doornail. Laten wij, sterk generaliserend, de wereld dan maar weer in twee delen groeperen, gemakshalve „West" en „Oost" geheten. Bepalen wij ons tot West, dan kan men niet anders dan constateren dat de arbeidersklasse steeds minder lust heeft een historische zending te vervullen, integendeel steeds groter belang bij de huidige (maar zich wel ontwikkelende) maatschappelijke structuur heeft. Ja, de arbeidersklasse is eerder conserverend dan revolutionerend. Het kost de arbeiderspartijen steeds groter moeite zich

van andere partijen te onderscheiden. Ten onzent biedt de P.v.d.A. daarvan een soms vermakelijk voorbeeld, terwijl de P.S.P., zodra ze het terrein van het gerechtvaardigde en hoogstnodige morele protest verlaat, zich weer bijzonder moet inspannen om zich van de P.v.d.A. te onderscheiden. Wat er in de Westerse landen van het socialisme nog is overgebleven, is een — door de andere partijen beconcurreerde — accentuering van de sociale verzorging. Verder *niets*. In de V.S. is zelfs geen plaats voor een zgn. socialistische partij.

En in Oost? Daar dient „het socialisme" als ideologische en morele rechtvaardiging van, en massale enthousiasmering tot, een door het Westerse kapitalisme niet gehinderde en uitgebuite, doch autonome, geforceerd snelle, vooral ook industriële, ontwikkeling van achtergebleven naties. Hoe verder „achtergebleven", des te feller „socialistisch", d.i. „antikapitalistisch", dat is anti-Westers, want des te gevaarlijker is immers een Westers ingrijpen of een Westerse ideologische tendens. Zonder een dusgenaamde „socialistische" overtuiging, kan deze snelle nationale ontwikkeling niet bereikt worden. (Daarom bereikt China wonderen, India en Indonesië niet.) Met een wereldrevolutie heeft dat niets te maken. Niemand streeft naar een wereldrevolutie; die fabel is slechts nuttig voor de NAVO en bepaalde, zeer sterke krachten in het Amerikaanse kapitalisme.

Er is in Katholieke kringen opgeroepen tot gebed voor mislukking van de wereldrevolutie; als dit letterlijk bedoeld is, is het overbodig; als het tegen China gericht is, is het onchristelijk, dom en unfair.

Maar wat heeft dit nationaal-communisme te maken met de Westerse ontwikkeling? Een voorbeeld voor het Westen is het niet; voor ons is het Oosten een sterk afwijkende variant van onze eigen historische ontwikkeling, een verleden dus, en geen toekomst voor ons. Het Westen past geen morele verontwaardiging; slechts de Westerse anti-imperialistische krachten kunnen zich deze luxe veroorloven, waarbij zij te bedenken hebben dat de af te keuren (naar binnen en naar buiten gerichte) gewelddadigheden vrijwel altijd een onvermijdelijk, of bijna onvermijdelijk, of vermeend onvermijde-

lijk antwoord zijn op de van grof tot geraffineerd lopende politieke, militaire of economische acties van Westerse imperialisten, of op binnenlandse tendenties die door de Westerse imperialisten gebruikt worden of gebruikt zouden kunnen worden. Een Westers protest tegen Oosters geweld of inhumaan gedrag is *uitsluitend* gerechtvaardigd als eerst de Westerse acties onderkend en eventueel veroordeeld zijn.

Maar nogmaals: met onze Westerse ontwikkeling heeft dat niets te maken. Deze is vooral negatief te karakteriseren door het socialisme, n.l. de arbeidersklasse als historische voltrekker, dood te verklaren. Dat wil zeggen dat de arbeidersklasse geen progressieve kracht meer is. Dat dit samenhangt met de immense ontwikkeling der produktiekrachten, waardoor — potentieel — al onze behoeften en schijnbehoeften bevredigd kunnen worden, ligt wel voor de hand.

III

De arbeidersklasse kon een revolutionaire macht zijn zolang de handenarbeid der proletariërs een der belangrijkste pijlers was waarop de productie steunde. De ontwikkeling van de productiekrachten (de techniek) maakte en maakt de arbeider steeds minder belangrijk. De half- en volautomatische bedrijven maken een einde aan de mythe van „de machtige arm" van het proletariaat, ja aan het proletariaat zelf. De „arbeid" in de ouderwetse zin heeft sterk aan maatschappelijke en paedagogische waarde ingeboet. Het is „de machine", d.w.z. het menselijk vernuft, dat de moderne productie beheerst.

Voor het eerst in de geschiedenis der mensheid zijn de productiekrachten dermate groot, dat alle primaire en veel secundaire levensbehoeften en zelfs veel schijnbehoeften geheel bevredigend kunnen worden (in de Westerse wereld). Het relatieve tekort aan maatschappelijke goederen is in potentie opgeheven. Potentieel leven wij in de overvloed. Daarmee is de materiële basis van de klassenstrijd verdwenen; daarmee is de duidelijke klassenindeling verdwenen.

Klassenstrijd immers is strijd om een zo groot mogelijk aandeel aan de op zichzelf ontoereikende hoeveel-

heid maatschappelijke goederen. Wanneer deze strijd gevoerd wordt door de onderliggende klasse die bewijzen wil minstens even grote rechten te hebben, d.w.z. zowel in menselijkheid als in belangrijkheid voor de bezitters niet onder te doen, spreekt men van socialistische strijd. Daarbij ziet men maar al te graag over het hoofd dat de bezittende klasse met nog grotere felheid en grotere infamie diezelfde klassenstrijd voerde, en nog voert in het grootste deel der wereld. De burgers hebben van deze uiterst vruchtbare visie van Marx nooit veel begrepen. Zij stelden dat de socialisten de klassenstrijd „predikten" — alsof het *constateren* en met open ogen voeren van die onvermijdelijke strijd hetzelfde is als het ontketenen van die strijd. (Hetzelfde gebeurde met de grootse ontdekkingen van Freud: men beschuldigde hem van allerlei infamie omdat hij de kinderlijke sexualiteit ontdekte — alsof hij die sexualiteit gemáákt had!)

Doch zo kortzichtig als het was om het klassenstrijdkarakter van onze maatschappij te willen ontkennen, even kortzichtig ware het om het einde van deze klassenstrijd, en daarmee van alle socialisme, in het huidige Westen niet te willen zien.

De arbeidersklasse verzet zich tegen haar ondergang, en wordt aldus tot een remmende factor in de maatschappelijke ontwikkeling. Zij verzet zich tegen de automatisering, tegen rationalisatie, tegen intensivering van de efficiency; zij komt nog met leuzen aan als „volledige medezeggenschap", een taalkundig, industrieel en psychologisch monstrum. Men zij getroost: de arbeidersklasse gaat ten onder, de mensen niet.

IV

En de kapitalistische klasse? Voor deze klasse geldt evenzeer dat zij, als klasse, bezig is te verdwijnen. De ex-Trotzkyist James Burnham heeft in zijn „The Managerial Revolution" (1942) aangetoond dat „de kapitalist", d.i. de eigenaar der productiemiddelen, d.i. de aandeelhouder, een steeds geringere zeggenschap heeft over de doeleinden en technische middelen der bedrijven. Het zijn de niet-bezittende managers die de dienst uitmaken. — Toch zou men kunnen tegenwerpen dat

deze managers overbetaald worden en ideologisch tot de kapitalistische klasse behoren. Deze acrobatische gedachte moet echter worden afgewezen. Als de managers de industrie leiden, zullen zij eerder moeten gehoorzamen aan de immanente wetten van het bedrijfsleven dan aan een schare aandeelhouders die de bekwaamheid en vakkennis missen om de industrie werkelijk te leiden.

In feite gebeurt dit ook. Doch welke zijn die immanente wetten van het bedrijfsleven — in de industrie bovenal? Voornamelijk zijn zij van tweeërlei aard.

In de eerste plaats hebben zij betrekking op de voortdurende ontwikkeling der productiekrachten, van de techniek dus (zowel producerend als registrerend). Hierbij worden de industrieën in versnelde beweging steeds afhankelijker van de wetenschap. Steeds meer „kapitaal en arbeid" wordt in de wetenschap (zowel de toegepaste als de zuivere) gestoken, in en buiten de bedrijven. Steeds meer mensen moeten zich bezighouden met wetenschap, wetenschapstoepassing, beraming (planning), werkvoorbereiding, vóór- en nacalculatie, controle (niet in de politionele zin, doch als vergelijking tussen plan en realiteit, om weer gegevens voor nieuwe plannen te verkrijgen), en registratie. De percentages van al deze mensen nemen zowel absoluut als relatief toe. Het percentage der uitvoerenden (de arbeiders vnl.) neemt relatief steeds af. Niet de arbeiders zijn de meest intens uitgebuiten, doch de intellectuelen en de managers, dat zijn de denkers en de leiders. En een der grote problemen van de huidige ontwikkeling is: de juiste arbeidsverdeling en de juiste organisatie van het in stijgende mate benodigde intellect. De huidige bedrijfswetenschappen kunnen deze ontwikkeling tenauwernood bijhouden. (De eis van „volledige medezeggenschap", die nog wel gesteld wordt, is geheel en al een slag in de lucht, heeft geen enkele relatie tot de maatschappelijke realiteit; de arbeiders weten er trouwens niets mee aan te vangen. De werkelijke „medezeggenschap" ligt in een modern bedrijf in het zoveel mogelijk opgenomen zijn in de organisatiestructuur, in een goed afgewogen en ten volle benutte delegatie van

verantwoordelijkheden en bevoegdheden, tot onderaan de hiërarchische ladder. Men kan niet al te optimistisch zijn over de bereidwilligheid en de animo der arbeiders om aan deze èchte medezeggenschap deel te hebben.)

In de tweede plaats hebben deze immanente wetten betrekking op het voortdurend zoeken naar mogelijkheden om „de winst" in stand te houden. Het is een studie apart om na te gaan op welke wijze dit zo al geschiedt. Voor ons huidig doel is het genoeg om te constateren dat het streven naar behoud en uitbreiding der winsten, als belangrijkste kenmerk van wat we dan dan maar het kapitalisme noemen, telkens strijdig wordt aan de vrije ontwikkeling der techniek en aan de potentiële mogelijkheid om ieder mens op aarde in overvloed te laten leven. Daarom remt het kapitalisme de ontwikkeling, het bergt vele patenten in brandkasten op, het creëert tekorten, het beperkt de productie, het vernietigt eventueel hele industrieën in een oorlog, het onderhoudt de koude oorlog en de meest afschuwelijke oorlogsdreiging, het kweekt een mentaliteit van diepe angst voor een niet-bestaande, alles bedreigende macht, het verplaatst de vroegere klassenstrijd naar een strijd van naties, en is daardoor zelf de voornaamste en enige belangrijke oorlogsverwekker op aarde. En een belangrijke aandeelhouder van dit kapitalisme is . . . de arbeidersklasse.

V

De Westerse progressieven kunnen niet anders doen dan ontmaskeren. Zij zullen daartoe allereerst zichzelf van waandenkbeelden moeten bevrijden, en moeten onderzoeken welke krachten de maatschappij thans beheersen, ten goede en ten kwade.

Prosper De Smet

AVANT GARDE MET TERUGWERKENDE KRACHT

Een literair tijdschrift heeft een spectaculair nummer gewijd aan de avant-garde, waardoor ik even langer, en grondiger dan ik gewoon ben, nagedacht heb over woord en begrip. Als aanvang tot opklaring die het nadenken in mijn geest bracht, was er de vaststelling dat de onweerstaanbare weerzin die ik voelde bij het vernoemen van het woord, niet was teweeggebracht door kunstenaars die beweren aan avant-garde te doen, maar door de vele personen die alleen maar kunst schijnen te smaken als ze er het avant-garde-etiket kunnen opplakken, en door de vele critici die met uitroepen van verrukking alleen maar die kunstpogingen begroeten, die in hun uiterlijke vorm diepgaand schijnen te verschillen van wat het verleden ons schonk.

Persoonlijk bewandel ik als kunstgenieter eerder conventionele paden. Ik heb altijd mijn genoegen gevonden in de lectuur van boeken die duizenden lezers vóór mij hebben gesmaakt. Als titel zal ik alleen b.v. Don Quichotte vernoemen, omdat ik, in een tijd dat zelfs literatoren menen met een zeker misprijzen over de literatuur te moeten spreken, geen aanstoot wil geven. Uit het voorbeeld dat ik gaf mag echter niet besloten worden dat ik uitsluitend zogenaamde klassieke werken zou lezen, wel dat zij het grootste procent uitmaken van de boeken die ik zeer goed vond. Voor zover mijn literatuurbudget dit toelaat tracht ik ook de jonge Nederlandse literatuur te volgen, meestal langs de smaak om van een paar critici die mij in de loop der jaren getrouw en eerlijk hebben gediend. Volgens dezelfde methode kies ik een paar buitenlandse romans waarover het meest gesproken wordt. En alhoewel ik de laatste snufjes op het gebied van de baanbrekerij niet systematisch volg, tracht ik toch, nu en dan, 't zij in boek of tijdschrift, 't zij op de toneelplanken, contact te nemen zelfs met wat onder de naam avant-

garde wordt aangeprezen; uit nieuwsgierigheid, door de sportieve kant van mijn interesse in de literatuur gedreven.

Nu moet er waarschijnlijk een gebrek zijn aan mijn opvoeding, of in mijn opmerkingsgave, want nooit is mijn aanvoelen van het nieuw zijn van nieuwe werken in verhouding met de triomfkreten van de avant-garde critiek. Als ik een werk goed vind dan plaats ik het onmiddellijk nevens ander goed werk, b.v. „Romeo en Juliet", en vind ik iets slecht, wel die „Wahlverwandtschaften" van Goethe heb ik ook halfgelezen terzijde gelegd. Ik zie hoegenaamd geen verschil tussen nieuw-slecht en oud-slecht, ik schijn niet in staat te zijn in termen van nieuw en oud te oordelen en houd mij halsstarrig aan goed en slecht. Ik zie nooit duidelijk de breuk en vind overal de klassieken terug: ik ging in dezelfde week naar Ionesco en naar Tsjechof kijken, en vond reeds bij de Rus de o-zo-nieuwe langs elkanderpraterij. Gisteren zag ik in een kelder „Het huwelijk van Mr. Mississippi" van Felix Dürenmatt. Drie brokken prachtig toneel aan elkaar verbonden door een reeks originele vondsten. In het geheel zeer goed. In perskritieken las ik weer van breuk met het verleden en avant-garde vóór en na. Weet ge aan welk werk *mij* dit huwelijk deed denken? Aan Tristan Shandy van Laurence Sterne, een roman die wel driehonderd jaar geleden zal geschreven zijn. Dezelfde kwajongensachtige manier om het verhaal te onderbreken: Sterne b.v. laat een paar bladzijden onbedrukt in zijn boek en schrijft dan plots: hebt ge die bladzijden gezien, och ik had geen lust te schrijven die dag. Of hij vult een bladzijde met een kronkelende lijn om de weg aan te duiden die de stok van oom Tobias volgde, bij een bewijsvoering. En dergelijke grappen meer die passen bij de toon van het boek. Het is dezelfde sympathieke kwajongensstem die ik hoorde in het toneelstuk van Felix Dürenmatt.

Nu weet ik heel goed, dat een dergelijke gedachte, een dergelijke vergelijking, nooit kan opkomen in het brein van een jonge man, die van de literatuur niets anders kent, dan wat hij er op school niet heeft willen

van leren. Soms denk ik dat er ten huidigen dage in de literatuur zoveel wordt geëxperimenteerd omdat er generaties literatoren op de markt worden geworpen die slechts een miniem procent *lezers* bevatten, t.t.z. mensen die *voor hun genoegen* boeken lezen. Het is bijna begrijpelijk, als men bedenkt dat aan de bourgeoisie, — uit welke klasse schrijvers en dichters meestal stammen — in ons tijdperk zoveel andere verstrooiingsmiddelen ter beschikking staan, waarbij van de gebruiker een minder actieve rol wordt geëist, zodat steeds minder jonge mensen het geduld leren kweken die een goed lezer soms wel nodig heeft. Daaraan is het waarschijnlijk ook te wijten, dat zoveel beginnende kunstenaars minder lezen, ook minder tijd vinden tot schrijven, maar zich met hart en ziel werpen in de literaire strijd, waarschijnlijk omdat hij van ver wordt gevoerd en geen gevaar oplevert voor lichamelijk letsel.

De enthousiaste wijze waarop veel nieuw werk wordt begroet verwondert mij echter hoegenaamd niet, omdat ik weet dat zelfs een belezen jonge man, begaafd met verstand en gezegend met smaak, zich altijd gemakkelijker door uiterlijke effecten zal laten overdonderen dan iemand die reeds verhard is in de kunst (en in het leven). Dit is volkomen normaal. Ik denk niet dat ook maar één enkele jonge man zonder pretentie zich gekwetst zal voelen door mijn beweringen. De manier om de kunst en het leven te bezien verandert met de jaren. Er is een kritiek van twintigjarigen, een van veertigers, en een van mensen die de pensioengerechtigde leeftijd naderen. De heel jonge mensen hebben het volste recht naar hun eigen maatstaven hun opinie te uiten en te verdedigen. Persoonlijk reageer ik altijd volledig ernstig op die opinies, en hoed mij er angstvallig voor de neerbuigend vriendelijke houding aan te nemen van iemand die wel beter weet. Als ik het meen beter te weten dan zeg ik het ook. Ik neem geen afstand van de jeugd, vooral niet omdat ik hoop, ondanks mijn middelbare leeftijd, toch eens algemeen als een jong schrijver te worden begroet.

Intussen moet het mij toch van het hart dat ik wei-

nig vertrouwen heb in jonge kunstenaars, die zelf steeds de mond vol hebben over avant-garde, en over het algemeen al dezen wantrouw die manifesten en theorieën opstellen. Naar mijn oordeel is het bewust volgen van richtlijnen, of het bewust streven naar originaliteit, of het nadrukkelijk pogen anders te doen dan vroeger, nadelig voor het tot stand komen van goed werk. Baanbrekend werk, wordt al werkend, en meestal in stilte verricht. De kunstenaar zelf is zich nooit volledig bewust van zijn originaliteit, aangezien hij gehoorzaamt aan een drang opwellend uit een hart, dat hijzelf reeds zeer lang kent, en dat hem dus minder verrast dan ons.

Avant-garde? Louis Armstrong en Sidney Bechet, zij deden aan avant-garde meer den veertig jaar geleden. Maar als het toen iemand wist, dan zeker zij zelf niet. Willem Elsschot, toen hij Villa des Roses schreef en zijn gedichten, vóór de eerste wereldoorlog, hij deed volgens mij aan avant-garde, t.t.z. hij sprak zich uit zonder zich te richten naar gelijk welke mode van uiterlijke vorm, of in de mode zijnde gevoelsstroom. Precies zoals Guido Gezelle bleef hij bijna dertig jaar lang in de schaduw. De verhalen van Belcampo bijv. wie zou bij hun verschijnen hebben durven voorspellen dat zij dertig jaar later een grotere belangstelling zouden opeisen dan het werk van toen bekende schrijvers, die nu vergeten zijn, terwijl Belcampo herdrukt wordt?

Waarom is dit zo? Waarom worden grote schrijvers slechts in de loop van vele jaren algemeen bekend, gaat hun debuut bijna zonder sensatie voorbij, terwijl soms zoveel ruchtbaarheid wordt gegeven aan het eerste werk van een jonge man die beweert in de avant-garde te staan, terwijl juist avant-garde, omdat ze iets nieuws brengt, eerder onopgemerkt zou moeten voorbij gaan. Ik zou het als volgt verklaren: (een vluchtige gedachte, want er zijn zoveel verschillende gevallen) de originaliteit van sommige grote schrijvers is niet spectaculair, en ze bereiken slechts een groot publiek, — dat in laatste instantie klank geeft aan hun naam, — over een lange periode, t.t.z.: de honderd lezers van het eerste jaar blijven op de bank staan en geven grote interest.

Er bestaat echter ook een modepubliek, wispelturig en onstandvastig, niet fixeerbaar, dat de ene avant-gardist na de andere vergeet. Lezers met smaak en standing zijn geringer in aantal, gedragen zich deftig, maar zijn trouw en volhardend, zodat de echte avant-garde slechts met terugwerkende kracht ontdekt wordt.

Laat mij nu nog, als slot, in volle eerlijkheid de gedachten neerschrijven, die bij mij zijn opgekomen toen ik de laatste helft van dit artikel aan het bedenken was. Want terwijl ik mijn aanvankelijke weerzin overwon, en mij meer en meer verzoende met de nieuwe inhoud, die ik zelf het woord avant-garde gaf, dacht ik er nevenbij: zou ik soms zelf niet, — als kunstenaar, als schrijver — tot dit soort echte en edele en waardevolle avant-garde behoren?

Het blijkt duidelijk dat deze gedachte bij mij vorm nam om een verklaring te geven voor de miskenning van mijn werk, mij gelaten mijn onbekendheid te doen aanvaarden, mij te troosten zelfs voor de vele stads-, provincie- en staatsprijzen die niet aan mij werden toegekend.

Maar de troebele oorsprong van mijn idee belette mij niet mijn carriere op avant-garde verschijnselen te onderzoeken, en mijn kansen aan de feiten te toetsen. En de, zonder valse nederigheid onder ogen geziene feiten zijn de volgende:

Mijn naam vindt u hierboven. Ik heb de middelbare leeftijd bereikt, weliswaar lenig en gezond, slechts met het handicap van een paar tanden, maar toch, de jaren liegen niet: er zijn er verschrikkelijk vele en ik heb zeer weinig bereikt, als men bedenkt dat ik reeds op vijftienjarige leeftijd besloot schrijver te worden en met dichten begon. Afgezien van de oorlogsjaren, die voor een plaats van kaartjesknipper op de tram dubbel tellen, maar voor mijn droom louter verlies zijn geweest, heb ik onondergebroken geschreven. Twintig jaar werk hebben mij slechts in een zeer beperkte kring als een beloftevol beginneling doen kennen. Van de tien toneelstukken de vijf eenakters, de zeven romans, de talrijke opstellen, de honderden schetsen, de duizend gedichten, hebben de uitgevers tot hiertoe één enkel

verhalend gedicht uitgegeven, omdat het amusant was, en een roman, die ik opzettelijk schreef zoals iedereen, om langs dit lokaas om een uitgever te vinden voor mijn belangrijker werk. Die uitgever vond ik, maar dat hij mij krediet zou geven en zijn lot door dik en dun aan het mijne zou verbinden, was een misrekening.

Ondanks de vele ontgoochelingen, alhoewel ik weet dat mijn onbekendheid voortkomt omdat ik wil schrijven zoals ik wil, en niet zoals men het van mij verwacht, of volgens de dit jaar in de mode zijnde avantgarde, doe ik voort, ben ik bezig aan een achtste roman, een zesde eenakter, terwijl ik ook bestendig werk aan de vervaardiging van drie stukken kunst die geen proza en geen gedicht zijn, geen toneel, geen hoorspel, T.V. of bioscoopscenario, ook niet tot het genre van de roman, het essay, de novelle, de schets, de verhandeling, de short-story, het griezelverhaal of de fictie behoren, en noch tot de experimentele poëzie of het nonfiguratieve proza kunnen gerekend worden, kortom die op niets gelijken wat tot hiertoe in de letterkunde werd voortgebracht.

Het hoeft erkend, en iedereen zal het met mij eens zijn, dat in een dergelijke carriére-aanvang, zeer grote kansen besloten liggen, voor de verlate erkenning van een avant-gardist met terugwerkende kracht. Zeer origineel vind ik ook het feit, dat ik niet schrijf om de wereld aan betere mensen te helpen, of om het geweten van de tijd te wekken, maar om het geld te verdienen waarmee ik aan een hardnekkige drankzucht zou willen voldoen.

Al deze factoren staven mij meer en meer in de mening dat ik in de avant-garde sta, de pionier ben van een isme waarvoor de critici binnen twintig jaar een naam zullen vinden.

Alhoewel deze ontdekking mij een grote troost is, zal ik van nu af aan trachten door het verzorgen van public-relations of haardracht toch nog aan een vervroegde beroemdheid te komen. Dit artikel is een eerste poging in die zin. Ik dank dit tijdschrift voor de opname ervan.

Zbigniew Ogonowski

FILOSOFIE EN SOCIALE DENKBEELDEN DER „POOLSE BROEDERS"

De Poolse Broeders oftewel Arianen hebben zich als religieuze groepering van de calvinisten afgescheiden en in de jaren 1562/65 een eigen kerkgenootschap gevormd, dat in Polen tot in de jaren zestig der 17e eeuw bestond. Een eind aan dit bestaan maakte feitelijk het besluit van de Rijksdag uit 1658, waarbij alle Arianen bevolen werd tot het katholicisme over te gaan of het land binnen drie jaar te verlaten. Daarna zou het belijden van Ariaanse denkbeelden met de dood gestraft worden. Het is dus driehonderd jaar geleden dat het arianisme uit Polen verdween.

De Poolse Broeders hadden geen uniforme godsdienstige, filosofische en sociale opvattingen. Hun gemeenschappelijke trek, die hen onderscheidde van andere geloofsbelijdenissen, was de verwerping van het dogma der Heilige Drieënheid; vandaar hun benaming „Arianen", naar de theoloog uit de 4e eeuw Arius, die de Drievuldigheid verwierp. De Broeders zelf protesteerden tegen die aanduiding, daar zij in feite weinig met Arius' leer gemeen hadden (uitgezonderd één groep, de zgn. ditheïsten).

Na een periode van zoeken, tasten en disputeren kristalliseerde zich in de kring der Broeders tenslotte de leer van het unitarisme. Volgens de unitariërs is God de Vader de enige God. Christus was een mens, die na zijn opstanding tot de waardigheid van God werd verheven; en de Heilige Geest is slechts Gods almacht. Hoewel dit theologische schema in wezen onveranderd van kracht bleef tot het tijdstip van verdrijving der Arianen, bestonden er toch aanzienlijke verschillen, zowel leerstellige als daaruit voortkomende wereldbeschouwelijke, tussen dit vroege unitarisme (waarvan Grzegorz Pawel Brzezin, Marcin Czechowic en Jan Niemojewski de voornaamste vertegenwoordigers waren) en het latere, dat ook vaak soci-

nianisme wordt genoemd naar Faustus Socinius, die sterke invloed had op het ontstaan hiervan.

In het vroege unitarisme gaat vrijmoedige critiek op de scholastische theologie samen met duidelijke irrationalistische elementen. Bij de aanvallen op het drievuldigheidsdogma, de transsubstantiatie etc. werd wel een beroep gedaan op het gezonde verstand, maar dit was toch geen beslissende factor: dat was het Woord Gods, of wel de bijbeltekst. Volgens de Arianen warne de traditionele dogma's der christelijke orthodoxie voortgekomen uit een menging van judaisme en heidense filosofie. In de eerste plaats dienen zij verworpen te worden omdat zij in strijd zijn met een letterlijke opvatting van de Heilige Schrift, — en slechts die opvatting is toelaatbaar. Aan het woord Gods mag niets worden toegevoegd, het moet woordelijk worden vertaald en in elke letter moet blind worden geloofd, ook al is de betekenis onduidelijk en onbegrijpelijk. Het menselijk verstand en alle gefilosofeer is een werktuig des duivels. „Iedere wet der christenen is ingegeven en gehandhaafd door het geloof, niet door het verstand", proclameerde Grzegorz Pawel, onbetwist geestelijk leider der unitariërs in de eerste jaren van kristallisering hunner theorieën; en dit bleef het devies van alle Poolse Broeders tot, op de kentering van 16e en 17e eeuw, de ideeën van Socinius in hun kring zegevierden. Met dit irrationalisme, dat zich hier uitte in een dogmatische houding tegenover de letter van de Schrift en een verwerping van het verstand, ging een mystiek geloof gepaard in de bizondere goddelijke bescherming van de gemeente van uitverkorenen, die de waarheid bezaten.

Een meer rationalistisch standpunt nam in deze periode alleen Szymon Budny in, een der interessantste figuren uit het Poolse 16e eeuwse antitrinitarisme.

Evenwel, ook als factor in de rationalisering van de godsdienst heeft het arianisme van dit tijdvak een rol gespeeld. Al waren zij in sterke mate irrationalistisch, de Ariaanse polemici hebben tal van zwaarwegende argumenten tegen de orthodoxe systemen aangevoerd. Op grond van filologische tekstcritiek — sommigen

van hen, bv. Stanislaw Farnowski, en speciaal Szymon Budny, waren op dit gebied ware virtuozen — legden zij inconsequenties en innerlijke tegenstrijdigheden in de christelijke tradities bloot. Hun conclusies zouden later met succes — zij het met geheel andere doeleinden — gebruikt worden door de ideologen der Verlichting.

En tenslotte heeft het vroege arianisme een mooie bladzijde in onze cultuurgeschiedenis geschreven door zijn denkbeelden van gelijkheid en broederschap van allen. Gedurende die vroege periode drukten plebeïsche elementen op de sociale en politieke ideologie der Arianen een stempel van maatschappelijk radicalisme. Zo zien wij niet alleen een afkeer van de staat, de verwerping van oorlogen — zelfs als afweer —, van ambten en van de doodstraf, maar vele Ariaanse voorgangers deden aanvallen op de heredienst en de onderworpen positie der boeren. Hieraan moet wel toegevoegd worden dat, ofschoon de inhoud der leuzen, formeel gezien, verwant en soms zelfs identiek was met die der Verlichting, de motivering extreem-godsdienstig was. Juist die motivering scheidt twee werelden: de moderne, seculaire, voor welke de samenleving en de mensheid een doel op zichzelf zijn, — en de middeleeuwse, waarin de doeleinden der mensenmaatschappij transcendentaal waren, terwijl alle andere doelen slechts van belang waren voorzover zij voortvloeiden uit de geboden der bijbel en tot de verwerkelijking daarvan konden dienen. Het vroege arianisme behoort, evenals trouwens de gehele Hervorming, nog tot de wereld die afstierf en waarin ter fundering zelfs van de meest aardse doeleinden een theologische motivering noodzakelijk was.

Het latere arianisme, naar Faustus Socinius niet geheel terecht socinianisme genoemd, vormt een afzonderlijke wereldbeschouwelijke eenheid. Het was evenmin als het vroege arianisme een homogene stroming, alhoewel het in organisatorisch opzicht — anders dan het vroege arianisme — innerlijk geconsolideerd was en naar buiten zich als een uniform, elastisch functionerend organisme voordeed.

Terwijl uit dogmatisch oogpunt de sociniaanse leer, in schijn althans, slechts weinig afweek van het unitarisme, ontwikkeld door Czechowic en Niemojewski, de vooraanstaande vertegenwoordigers van het vroege arianisme, betekende zij in wezen iets geheel anders. Er was thans een radicale scheiding tot stand gekomen tussen het goddelijke en het menselijke element de plaats van het mysticisme werd ingenomen door een *naturalisme*. Dit was een verandering van bizonder groot belang: de godsdienst werd meer werelds, de mens avanceerde van een door de erfzonde belast, en daardoor willoos, geheel en al van bovennatuurlijke krachten afhankelijk wezen tot de positie van heer van zijn eigen lot. Niet de kerk noch de heilige Geest maar hij zelf had te beslissen of hij verlost wilde worden.

Een ander voornaam kenmerk van het socinianisme was zijn *rationalisme*. De traditionele dogma's van het christendom: de Drieënheid, de transsubstantie, Jezus' goddelijke aard, de erfzonde, de verlossing e.d. werden verworpen aangezien ze in strijd zijn met het gezonde verstand. Dit was een eerste praemisse. De openbaring moet rationeel zijn, d.w.z. zo dat elk normaal denkend mens haar gemakkelijk kan begrijpen; anders zou zij geheel overbodig zijn. Zij kan niets bevatten — en bevat dus ook niets — dat strijdig is met het verstand. Alle dogma's die niet aan de rede beantwoorden zijn menselijke bedenksels en schadelijke toevoegsels. Een bovennatuurlijke factor als bv. Gods liefde of de heilige Geest is nimmer een beslissend criterium voor de ware betekenis van Gods Woord, immers zulk een factor is oncontroleerbaar. Wie kan met zekerheid zeggen dat de bezieling door de heilige Geest, waarop iemand zich beroemt, geen duivelswerk en geen begoocheling is? De innerlijke overtuiging dat iets waar is vormt van die waarheid nog geen bewijs. De enige rechter die over de ware zin der in de openbaring gegeven geloofsdogma's kan beslissen is het *verstand*, de rede, immers haar grondslagen bezitten een boven-subjectieve waarde.

Het rationalisme der Socinianen vond sterke weerklank in West-Europa, met name in Engeland en Hol-

land, en droeg in belangrijke mate bij tot het uitkristalliseren van het deïsme.

Het oefende eveneens een grote invloed uit op de ontwikkeling der verdraagzaamheids-ideeën. Sinds de Hervorming was tolerantie het devies van alle verdrukte kerken en religieuze secten. De katholieken eisten haar in landen waar het protestantisme had gezegevierd, de protestanten in katholiek gebleven gebieden. Dit eisen van verdraagzaamheid geschiedde in de meeste gevallen op tactische gronden. Wanneer in een land waar één van beide kerken de overhand had de situatie zich wijzigde ten gunste van de andere, werd als regel de vroegere vervolger het slachtoffer van vervolgingen door diegenen die tevoren verdraagzaamheid hadden verlangd. Er waren natuurlijk ketters, die in geen der bestaande kerken een plaats vonden en overal vervolgd werden. Onder hen kiemde de idee van werkelijke tolerantie, niet-conjunctureel opgevat.

In de 16e eeuw leverden „ketters", zoals wederdopers en antitrinitariërs (waaronder ook de Poolse Broeders), vele zeer waardevolle argumenten ter fundering van de verdraagzaamheid. Het waren echter losstaande argumenten, niet gecombineerd tot een homogene conceptie van de menselijke betrekkingen in staat en maatschappij. Aan zulk een conceptie werd gearbeid in de 17e eeuw, en de Verlichting kon haar kant en klaar overnemen, zij populariseerde haar slechts en schreef de leus van verdraagzaamheid in haar vaandels naast die van rede, gelijkheid en broederschap.

De moderne opvatting van verdraagzaamheid kreeg gestalte in de kringen der Hollandse Arminianen, de Engelse Latitudinariërs en de Poolse Socinianen. John Locke's beroemde Epistola de Tolerantia is er de codificatie van. Er bestaat thans geen twijfel aan dat de Socinianen een zeer belangrijke schakel in deze keten vormen. Niet zonder reden werd de tolerantie in 17e eeuwse West-Europese orthodoxe kringen „het socinianse leerstuk" genoemd. In tractaten der Socinianen, met name bij Jan Crell, S Przypkowski en Jonasz Szlichtyng vinden wij pogingen tot oplossing van het probleem in moderne geest. en daarmee verbonden het

postulaat van de scheiding van kerk en staat. Zij onderscheiden zich eigenlijk in niets van analoge pogingen van de Engelse wijsgeer John Locke, die algemeen geldt als de schepper van de moderne opvattingen van verdraagzaamheid. Vastgesteld kan worden dat de Arianen een voorname rol hebben gespeeld zowel in het proces van rationalisatie van de godsdienst als in dat van laïcisering van het sociaal bewustzijn en secularisatie van staat en maatschappij.

De haard van waaruit het socinianisme uitstraalde naar Europa was Raków, een thans vergeten plaatsje in de provincie Kielce, maar eens het befaamde *Racovia* (waarnaar de Arianen in het buitenland soms ook „Racovianen" zijn genoemd). Hier werd in het begin van de 17e eeuw de Rakówse academie, het „Sarmatische (Poolse) Athene" gesticht, beschikkend over enige geleerden van betekenis en verstrekt door uitgewekenen uit westerse landen van een niet zelden ongewone geestkracht en eruditie: Crell, Ruar, Stegmann de oude e.a.; en voorts een voortreffelijk uitgeruste drukkerij. Hierdoor werd dit plaatsje niet alleen tot hoofdstad der hele beweging, maar tot vooraanstaand centrum van wetenschap en uitgevers-activiteit op Europees niveau.

De in Raków gedrukte boeken circuleerden door heel West-Europa. Nog tot op heden bewaren Engelse en Nederlandse boekerijen rijke collecties Rakówse drukken, die in aantal de collecties in Polen ver overtreffen. Een nog grotere plaats nemen in die bibliotheken de anti-sociniaanse polemieken in, die, op één plaats bijeengebracht, een zeer aanzienlijke bibliotheek zouden vormen. De onlangs overleden Amerikaanse onderzoeker E. Morse Wilbur telde alleen in Duitsland al meer dan zevenhonderd verschillende verhandelingen tegen Socinianen uit de 17e en 18e eeuw.

Na de vernieling van de drukkerij en de sluiting der academie te Raków tengevolge van een Rijksdag-besluit uit 1638 verplaatsten de Poolse Broeders het centrum van hun uitgeverswerkzaamheid naar Amsterdam. Daar verscheen na hun verdrijving uit Polen, in de jaren 1665-68, de monumentale *Bibliotheca Fratrum*

Polonorum, waarin de geschriften der belangrijkste Sociniaanse denkers: Socinius, Crell, Szlichtyng, Wolzogen, Wiszowaty en Przypkowski zijn opgenomen.

Ondanks de inspanning van orthodox-christelijke zijde gelukte het niet de sociniaanse invasie te weren, vooral daar deze in West-Europa, en met name in Nederland en Engeland, een vruchtbare bodem vond: hier verbond zich het socinianisme namelijk met de dynamische ideeënstroom waarvan het resultaat een geseculariseerd, „natuurlijk" cultuursysteem zou zijn, dat de kern van de ideologie der Verlichting vormde.

Vert. dr. T. Eekman

Anthonie Donker

POEZIEKRONIEK

De dichter A. Marja

Men zou de waarheid niet eens geweld aandoen, als men zegt: de wereldbeschouwing van de dichter is de taal. Wel is deze niet de inhoud van zijn wereldbeschouwing maar in het dichterschap is de taal van zo wezenlijk belang, dat zij eigenlijk de wijze waarop de dichter de wereld beschouwt beheerst en zo toch haast inhoud wordt; want het gedicht staat en valt met zichzelf, met de wijze waarop het meedeelt en niet met wat het meedeelt. De wezenlijke en meest onmisbare inhoud van het gedicht is immers niet wat er in gezegd maar wat er gedicht is. De visie van den dichter gaat zozeer door de taal, dat hij er zich niet meer enkel van bedient als medium maar zelf tot medium wordt in de taal, in trance als het ware, waardoor de wereld anders gezien gaat worden dan gewoon, doorzichtig gaat worden en eindelijk zelfs een andere wereld die wezenlijker is dan de bekende en iets als het wezen daarvan. Van alle grote dichters kan men zeggen dat zij aldus door de taal bezeten zijn: Leopold en Gorter, A. Roland Holst en Bloem, Nijhoff, Marsman en Achterberg.

Het is volkomen in de lijn van deze gedachte, als ik erop laat volgen, dat wereldbeschouwelijke verzen het dubbel hard te verantwoorden hebben om poëzie te worden, omdat zij a.h.w. twee heren dienen, een wereldbeschouwing die dat op zichzelf is en de taal als wereldbeschouwing. Het blijkt dan dat een van de twee moet wijken en meestal is dat dan de poëzie.

Maar de poëzie is tot vele gedaanteverwisselingen in staat. Dat zij ook in gedachtelijke of beschouwelijke vorm kan voorkomen, is bewezen door Lucretius en Vondel, door Verwey en Adwaita. Ja, ook het getuigen, het betogen kan wel poëzie worden, al is de kans dan groter van niet, het kan zelfs een ongeduldig spreken zijn als vaak bij Greshoff, een hijgend noemen als in Du Perrons gedicht tegen de dood, een

driftig beschuldigen als soms bij J. B. Charles. En een groots hartstochtelijk spreken als van Jacob Israël de Haan. In de omgeving van deze hoort ook de poëzie van Marja thuis, en temidden daarvan is zij waar ze op haar best is, niet de minste.

Misschien, en waarschijnlijk zijn ook al deze meer gewone vormen van poëzie maar in schijn een meer gewoon beschouwelijk taalgebruik en in werkelijkheid of op zijn minst in aanleg niet anders dan wéér wereldbeschouwelijk als taal.

Marja is er zich van bewust dat hij in zijn poëzie ook een wil heeft, de wil tot getuigen, protesteren, tot waarheid spreken en afdwingen. Maar met dit laatste zijn wij al terug bij de bezwerende functie van de taal in poëzie. De taal roept op, op raadselachtige wijze roept zij de hulp in van een waarheid die in de dagelijkse taal, d.w.z. in ons dagelijkse doen ook met de taal duizendmaal verloochend, verkracht, verdund en verkaveld, zeg maar: op duizend manieren gekruisigd wordt.

De taal der poëzie komt daar letterlijk tegen op, gaat daar onomkoopbaar tegen in. Dit wil niet anders zeggen dan dat Marja vóór alles, wat hij ook te zeggen heeft en zeggen wil, een dichter is en weet wat een gedicht is, en zonder dat zou immers al wat hij te zeggen heeft en zeggen wil, in het vlak van den prediker, den redenaar, den moralist komen te liggen.

Marja is iets van dat alles, maar in de eerste plaats is hij dichter.

De onherroepelijkheid der poëzie heeft hem zelf geïnspireerd tot de klemmende formule

aan het raam
roept, loodrecht op het woord, de wind
en rukt mij weg tot wat ik vind
voor wie kan lezen staat te lezen
in wat ik noem in hemelsnaam.

In hemelsnaam — de dubbele zin ervan spreekt het mysterieuze centaurkarakter der poëzie uit die zich als alle menselijke waarheid beweegt tussen aarde en hemel, en geschreven wordt van uit het bovenwerke-

lijke, bovenmenselijke der waarheid of godheid: in de naam des hemels, èn uit het werkelijke, menselijke, onopgeloste dat spreekt uit de zegswijze, de aardse, alledaagse kreet: in hemelsnaam.

Een tegenhanger hiervan is het gedicht Confidentie mijnerzijds, waarmee de bundel *Confidentiëel* opent. Daarin staat, betogend, zijn verhouding tot de wereld geconstateerd, de non-conformistische houding die het onbevredigend maatschappelijk bestel evenmin aanvaardt als het voor een vragend mens onverwerkbaar, ondoorgrondelijk wereldbestel, met beide op gespannen voet blijvend, in wereld noch samenleving geheel thuis:

> Het allerdomste dat ik heb gedaan
> dat was: mij in een wereld in te richten
> waarover ik alleen had moeten dichten,
> want meer zat er voor mij beslist niet aan.

Het zou te enenmale onjuist zijn Marja als een epigoon van Greshoff voor te stellen, want al heeft deze laatste altijd afgegeven op de schijnheilige samenleving en zijn afkeer en minachting gelucht voor de burgerman, au fond is Greshoff vooral in het literaire wereldje dubbel en dwars thuis te midden van de uitverkorenen die tot het elite-maatschappijtje der literatuur te rekenen vallen, slechts opstandig tegen de domme burgerheren maar satisfait over de „clan" der intelligente prominenten; Marja heeft zelf ook wel enigszins de neiging aan die overschatting der lettré-huishouding mee te doen, in zijn publicaties over de pikante particularia en personalia „buiten het boekje", maar in wezen gaat zijn non-conformisme veel verder dan dat van Greshoff die zich slechts niet wil encanailleren met de domme menigte. Marja's ontevredenheid zet zich voort tot in een diepe onvrede met mensenwereld, menszijn en schepping, en deze onmin is weer eigenlijk een ongelukkige liefde voor dit leven dat paradoxaal gezegd zo boordevol tekorten is, tekortschietend in liefde, geluk, begrip, kracht, vuur, geestdrift en al wat meer is dan de versleurde menselijke bedoening van alledag.

Marja's poëzie tast dieper in het geweten dan die van Greshoff, zij appelleert verbetener en is daarin meer verwant aan Charles, die echter tegelijk speelser en agressiever is. Maar als Charles gewapender is, Marja is dan ontwapenender, en waar zijn non-conformisme tot een haast argeloze aanklacht wordt en tot existentiële weerloosheid wordt zijn poëzie een stem van een christelijke naaktheid, als in het gedicht „De derde Emmaüsganger".

Zijn vroegere bundels grotendeels verenigd in *Van mens tot mens* (1948) tonen zijn beste kwaliteiten in menig vers, maar de drie die daarop gevolgd zijn vormen een stijging van belang, het zijn de bundels *Confidentiëel* (1952), *Traject* (1955) en *Man van dag en nacht* (1956)[1], waarbij zich nog als een spelend ernstig intermezzo de variaties bij de Kinderszenen van Robert Schumann hebben gevoegd: *Wat ik speelde*[2].

Een niets en niemand, ook het ik niet, ontziende waarachtigheid legt in zijn verzen dat eigen leven, soms met uiterst persoonlijke accenten open, of gaat als met een wichelroede onmisleidbaar af op de verborgen wonde plekken van wereld en maatschappij, en opeens wordt de wijzende, zoekend gerichte staf van het besef dan tot de kronkelende slang van het gedicht, tot de s.o.s.-signalen van een vers als Europa en de bezwering van alle laffe onechtheid van één als Aasgieren. Tegenover de in Duitsland gaandeweg met luider stem opklinkende ontkenning van een collectieve schuld, staat hier, in het gedicht Hitler, het zoveel algemeen-menselijker besef van het Indische „tat tvam asi": dat zijt gij, dat zijn wij, dat zijn jij en ik, als een samenvatting van menselijke schuld en tekort, en daartegenover het menselijk ideaal, het besef van een offer, een daad, onmetelijk uitgaande boven wat mensen doen en zeggen en verkondigen, in maar vier regels:

Soms als wij spreken en elkaar verstaan
komt daar dat kleine joodje Jezus aan, —
honnêteté of existentialisme —
Hij is gewoon naar Golgotha gegaan.

De poëzie van Marja staat, op haar best, gelijkelijk in dienst van de taal en van het geweten, geschreven aan de rand van het onzegbare

toen zijn hand wat hij moest schreeuwen schreef,
maar het was illusie, en het laatste
dat hij voelde was wat wondrauw bleef.

Toch zijn er in de stroom van Marja's dichterschap wielingen, waarin zijn poëzie dreigt te verdrinken. Twee sterk geprononceerde eigenschappen van zijn werk bedreigen deze, één ervan juist behorend tot zijn beste, de andere tot de slechtste trekken van zijn schrijverschap. Juist zijn drang naar waarachtigheid brengt zijn poëzie soms in gevaar, als deze er in een snelle draaikolk naar de grond der dingen gezogen wordt. Het moet mogelijk zijn om ook in poëzie alle dingen bij hun naam te noemen, zonder aanzien van ding of persoon, maar het vergt een uitermate sterke beheersing zowel over zichzelf als over de taal, wat au fond dan weer hetzelfde is. Maar meestal is (waarschijnlijk zelfs door haar afkomst, dus bij geboorterecht, als oorspronkelijk en aanvankelijk bezwerend taalgebruik) het sprekendst vermogen van de poëzie juist het vermogen tot zwijgend spreken, de macht de dingen bij *andere* namen te noemen die tenslotte nog méér waar blijken te zijn dan hun zogenaamde „ware" naam. Marja wordt onweerstaanbaar gedreven de dingen bij hun „ware" naam te noemen, maar de „ware" namen vertonen juist weer in sterke mate de gebrekkigheid van het menselijk uitdrukkingsvermogen, en de dingen vergen juist daarom weer „andere" namen doordat de ware benamingen te primitief en ongenuanceerd plegen te blijven en grofweg gezegd tenslotte toch haast altijd weer een tekortschietend taalgebruik ongeveer zoals vloeken. Ook de „naakte" waarheid is de waarheid nog niet, het is simplistisch haar daarvoor te houden. En het gebruik van die „naakte" waarheid in poëzie vergt daarom een haast nog machtiger inspiratie en (in-)spanning dan de subtiele poëzie (die ook wel weer gevaar loopt van sacrosanct te worden, iets waar

Marja juist tegen in verweer komt), waaraan Boutens eens de naam gegeven heeft van een „naakte heimelijkheid". Daartegenover dreigt de naakte naaktheid al gauw tot een onnozel bloot te worden. Erger wordt het, als de naaktheid een zo opzettelijk karakter krijgt dat het accent van verweer naar uitdaging verschuift en in de ondragelijke „sfeer" van exhibitionisme terechtkomt, maar die laatste, minst waardeerbare trek in Marja's werk komt toch meer voor de dag in zijn proza (in een onaantrekkelijke hang naar de „chronique scandaleuse" van het literaire leven in het bijzonder en van het menselijk leven in het algemeen,[3] ook door geen „humor" gered) dan in zijn poëzie. Marja's dichterschap en schrijverschap zijn tenslotte veel gecompliceerder dan het wel lijkt, afgezien van lagere tendenties draagt zijn schrijverschap tenslotte het onmiskenbaar karakter van een „hogere hygiene" die soms niet verder komt dan een grote-schoonmaakwoede die meer overhoop haalt dan vernieuwt, maar telkens, en vaak, weer fascinerend wordt waar zij in een katharsis overgaat, en in deze laatste is er dan weer de tegenstrijdige spanning tussen de enkele loutering van levenservaringen en de die enkelheid weer tebovengaande loutering waar zij zich in de taal gaat voltrekken en wordt tot poëzie. In de beide bundels *Reislust* (1957) en *Zich lekker voelen* (1957) ziet men dit proces nijpend toenemen, veel daarvan lijkt daarom op een overgangsstadium in zijn poëzie, waarbij zich de paradoxale toestand voordoet van een preoccupatie die tot zelfoverschatting van eigen problematiek voert maar die daardoor vaak aanleiding wordt tot een zeer onverdiende onderschatting van een dichterschap dat in zijn hoofdrichting en grondtrek tot het waarachtigste behoort van wat er in ons land aan poëzie in deze tijd gaande is. Vandaar dat met spanning tegemoet mag worden gezien hoe dat dichterschap zich uit de worsteling waarin het psychologische en het visionnaire de voornaamste antagonisten lijken, verder bevrijden zal tot die overwinningen op zichzelf die het behalen moet om het gehele potentieel der persoonlijkheid en het gehele potentieel van het dichterschap tot

samenwerking op te voeren. Een gedicht als Het Liefste sterft lijkt mij één, maar volstrekt niet de uitsluitende richting hiervoor aangevende realiseringsvorm voor het samengaan van visioen en waarachtigheid te markeren.

1 Arbeiderspers A'dam; ook: Reislust en Zich lekker voelen (serie De Boekvink).

2 Daamen – B. Bakker. Den Haag.

3 Mijn meningsverschil met hem over de grenzen van het behoorlijke daarbij heeft hem intussen zijn redacteurschap doen beëindigen.

J. M. Romein

HET ONUITSPREKELIJKE UITGESPROKEN

Het octobernummer van „Orbis Terrarum", orgaan van de Nederlandse Studentenvereniging voor Wereldrechtsorde, zouden wij in zijn geheel met nadruk onder de aandacht van onze lezers willen brengen.

Dat geldt in het bijzonder voor de eerste twee artikelen, het eerste over Zuid-, het tweede over Eurafrika, respectievelijk van de hand van de heren K. L. Roskam en J. van den Doel. Maar het geldt zeer in het bijzonder voor een „document humain" of „inhumain", dat ons wordt voorgelegd door Mr. Th. C. van Boven in een „Open Brief" aan de organisatie en dat wij zo belangrijk achten dat wij het hierbij afdrukken ofschoon het in Nederland nu reeds tweemaal gepubliceerd is: het eerst „In de Waagschaal" van 10 mei van dit jaar. Wij doen het voor de derde keer, omdat het nodig is, maar niet zonder schaamte overigens dat het mogelijk is dat er mensen zijn die dit mensen aandoen.

Het is het verslag van de martelingen van een Algerijnse studente, Benane Mahfoed, door Parijse politierekels aangedaan en door haarzelf te boek gesteld.

„Ik ben 4 december 1958 gearresteerd. Men bracht mij naar het politiebureau van Parijs 14, en vervolgens in een Peugeot 203 naar het gebouw van de veiligheidsdienst, in de Rue de Saussaies. Daar stonden meteen zes mannen klaar om mij te verhoren. Het eerste verhoor werd begeleid door stompen en slagen in het gezicht. Toen de nacht viel, kleedden ze me naakt uit en boeiden mijn voeten en mijn polsen. Toen staken ze onder de gewrichten van mijn armen en onder mijn knieën een aluminium buis van ongeveer twee meter lengte en tien centimeter doorsnee. Zo hingen ze mij aan de uiteinden van twee tafels, het hoofd omlaag en de benen omhoog.

Op dat tijdstip kwam er een inspecteur binnen, een breedgeschouderde man, kaal, ongeveer 1,65 meter lang, geboortig uit Sousse in Tunesië. Hij droeg een

electrisch apparaat dat hij op een tafel zette. Aan dat apparaat zat een lange electrische draad, die hij eerst aan mijn heupen bevestigde en daarna aan andere lichaamsdelen. Ik gilde van pijn die de stroom door mijn lichaam verwekte. Maar de inspecteur stopte een grote prop lappen in mijn mond zodat ik geen geluid meer kon geven. Toch verzette ik mij nog, tot ik het bewustzijn verloor, toen hij de electrische draad in mijn vrouwelijkheid bracht. De politieman bracht me weer bij door wat druppels in mijn neus te gieten. Toen begon de voorstelling opnieuw tot ik weer buiten kennis raakte; dat herhaalde zich een aantal malen. Toen ze zagen dat hun pogingen ijdel waren en ze niets van mij los kregen, plaatsten ze me op de vloer en goten water over mijn hele lichaam. Weer zetten ze mijn lichaam onder stroom, maar ditmaal veel sterker dan de vorige keren. Het duurde niet lang of ik viel weer flauw.

Laat in de nacht bevolen ze me om mij aan te kleden, hoewel ik nauwelijks meer op mijn benen kon staan. Ze deden mij handboeien aan en een blinddoek voor. Daarop wierpen ze me als een wrak in een auto. Die reed een minuut of twintig, dertig en stopte toen. Ze haalden me uit de wagen. Ik weet niet waar ze me heenbrachten. Ik heb alleen een inspecteur tegen een chauffeur horen zeggen, dat hij langs Saint Ouen moest rijden. Ze duwden me een trap op, naar de vierde of vijfde verdieping. Ik had nog altijd lappen voor mijn ogen en mijn hoofd bonkte voortdurend tegen de muren want de trappen waren heel smal.

Toen we er waren, namen ze de handboeien en de doek weg, en zes of acht politiemannen stortten zich op mij, lieten een hagel van stompen op mij neerkomen, trapten mij tegen het achterlijf, sloegen me in het gezicht, kneusden mijn vingers, trapten met hun hakken op mijn voeten. Daarop wierpen ze mij op een houten bank. Ze boeiden mijn handen achter mijn rug vast, maar met doeken, vermoedelijk opdat ieder spoor spoedig zou verdwijnen. Mijn hoofd hing over de ene rand van de bank. Daaronder stond een teil van vijftig centimeter doorsnee gevuld met water. Toen tilden ze het andere eind van de bank op, zodat mijn hoofd helemaal in het water hing. Ik verweerde mij. Ik pro-

beerde te schreeuwen; maar vergeefs. Ik stikte letterlijk. Al gauw was mijn buik vol water. Ik moest overgeven en braakte in de teil. Mijn braaksel vermengde zich met het water tot een slijmerig kleverig geheel. Ondanks mijn bovenmenselijke pogingen om mijn mond gesloten te houden, moest ik wel liters van dit weerzinwekkende en vuile vocht drinken. Eén inspecteur was de meest sadistische van allen; hij bekroonde deze afschuwelijke behandeling door in de teil te gaan urineren, terwijl ze mijn hoofd daar telkens weer in onderdompelden. Ik was geheel onmachtig om mijn hoofd uit het water op te trekken. Zodoende was ik genoodzaakt om de vernedering te ondergaan, dit afschuwelijk mengsel van vuil water, braaksel en urine in te slokken.

Deze behandeling werd in de loop van een uur meerdere malen toegepast. Mijn ingewanden, mijn borst, mijn hoofd en mijn oren schenen op het punt te barsten. Eindelijk maakten ze mij los van die bank en trokken mijn kleren uit. Toen begonnen de martelingen met de electroden opnieuw. Dat duurde tot vier of vijf uur in de morgen. Weer werd een lap voor mijn ogen gebonden, en de boeien om mijn polsen gedaan. Zo brachten ze me terug naar de Rue de Saussaies. Daar maakten ze de boeien vast aan de buis van de verwarming, zodat ik overeind moest blijven staan tot een uur of elf. Toen mocht ik eindelijk gaan zitten. Gedurende de volgende dagen werd ik elke nacht weer verhoord, op dezelfde manier als tevoren.

De negende dag kreeg ik een verschrikkelijke trap in mijn buik. Mijn pijnen waren ontzettend. Op een draagbaar werd ik uit het gebouw van de veiligheidsdienst weggebracht naar het Hotel-Dieu. Daar kwam de rechtercommissaris eindelijk naar mij kijken. Aldus ben ik „verhoord" door de inspecteurs van de veiligheidsdienst onder het welwillend oog van Wybot.

Nog altijd op een draagbaar vervoerden ze mij tenslotte van Hotel-Dieu naar de gevangenis van Fresnes. Ik was er zo slecht aan toe, dat ik de eerste dag niets kon eten en de eerste nacht niet heb geslapen. Het was zo erg, dat ik daarna naar de ziekenzaal van de gevangenis ben gebracht."

Aldus getuigd door Benane Mahfoed in de gevangenis te Fresnes, thans „normaal" in voorarrest.

Wat ons nog mèèr trof dan de martelingen zelf — want, helaas, men moet zeggen dat alle polities ter wereld dergelijke sadisten in hun rijen hebben en dat zij onder bepaalde omstandigheden overal de kans krijgen zich zo te gedragen —, wat ons nog méér trof dan de onmenselijke redeloosheid van haar kwelduivels is de triomf van de menselijke redelijkheid in hun slachtoffer. Zó nauwkeurig blijven waarnemen onder zoveel pijn en vernedering zou men bovenmenselijk willen noemen, indien men daarmee dat wonderlijke wezen: mens, dat ook hiertoe in staat bleek niet te kort zou doen.

KORT BESTEK

WE HAPPY FEW . . .

Het beslissende woord is nog niet gesproken, maar het heeft er veel van weg dat een van de grootste Nederlandse misstanden zal worden gelikwideerd. De nationale ijdelheid heeft jarenlang misbruik gemaakt van de „betiteling" doctorandus. Misschien niet in de laatste plaats door daarmee de indruk te wekken als zou de doctorstitel wèl iets om het lijf hebben.

De nieuwe wet op het Hoger Onderwijs stelt een verbluffend eenvoudige oplossing voor. Het gewraakte „drs." wordt door een eenvoudige naamsverandering „magister", en tegelijk daarmee legaal. Wel wordt aan het strelen van onze ijdelheid zo de smaak van het verbodene ontnomen. Maar de voordelen zijn groter. Academisch gevormde leraren zullen voortaan geen gevaar meer lopen voor M.O.-ers te worden aangezien. Iedere H.B.S.-er zal onverbiddelijk door de mand vallen bij het zoeken naar het meervoud van de nieuwe titel. Men bedenke eens wat een verandering zo'n titelregen meebrengt. Het is natuurlijk niet noodzakelijk, maar wel heel goed mogelijk het afzweren van de klassenstrijd op het jongste P.v.d.A.-Congres in dit licht te bezien. Menig vakbondsleider of partijfunktionaris kan zich zodoende met een gerust geweten „magister" noemen. Het gewone volk hoeft zich daarom nog niet een klasse minder te voelen.

Dan gaan de zaken in België minder naar onze zin. Onze zuiderburen zijn misschien wat spontaner van aard en daardoor te tegemoetkomend tegenover niet-academici. Ik kreeg het eerste nummer van een nieuw blad, het *Tijdschrift van de Vrije Universiteit van Brussel* (De Sikkel, Antwerpen) onder ogen. Bij de redakteuren waren alleen maar professoren vermeld. Maar blijkens de bijgaande prospektus hoeft dit geen infiltratie te beletten. Het tijdschrift belooft de medewerking van: „Allen die iets te zeggen hebben: professoren, ingenieurs, advokaten, leraren en ook de gewone

man . . . zonder titel." De precisering „zonder titel" lijkt me hier wat overbodig; men moet als academicus niet te ver afdalen door te veel uitleg. Dan wordt nog plaatsing beloofd van „elke studie die wetenschappelijk verantwoord en leesbaar is, ook van niet academici." Nu wil ik de wetenschappelijke verantwoordelijkheid terzijde laten. Zij is een ernstige zaak die geen loopje met zich laat nemen. Als zij soms een loopje lijkt te nemen met haar vertegenwoordigers, dan kan dat slechts schijn zijn. Anders staat het met de leesbaarheid. Daar gaat het om een kostbaar goed dat niet in alle handen even goed bewaard is. Misschien is het een toekomstig magister geoorloofd zijn twijfel uit te spreken over de mogelijkheid dat niet-academisch proza leesbaar kan zijn.

T.H.

BENAUWEND . . .

Enige tijd geleden vermeldden de dagbladen dat de uitermate fatsoenlijke CH-Unie in Utrecht een bijeenkomst had gehouden. Nu zouden wij aan deze partij die meer thuishoort bij trekschuiten en gloeikousjes dan bij kernreactors en kunstmanen, geen aandacht hebben geschonken, indien niet één van onze bekwame bewindslieden ter vergadering het woord had gevoerd. Het is onze grootmoedige en vergevensgezinde minister van justitie, die in Utrecht enkele opmerkelijke uitspraken heeft gedaan. Volgens de courantenverslagen zou Mr. Beerman hebben bekend het soms benauwend te vinden zitting te hebben in het kabinet dat men als christelijk-sociaal bestempelt, terwijl tal van onchristelijke opvattingen alom terrein winnen.

Arbeid bijvoorbeeld, vond zijne excellentie niet iets waar men over onderhandelt met de bedoeling zo weinig mogelijk te verrichten tegen een zo hoog mogelijk loon. Voor een Christen, aldus de voormalige pleitbezorger van de groot-industrie, moet arbeid een goddelijk gebod en een zegening blijven.

Ik heb mij afgevraagd wat nu feitelijk wel echt christelijk is. En ziedaar: met enige speelse logica ligt de oplossing voor de hand!

Immers, indien het onchristelijk is om tegen zo hoog mogelijke beloning zo weinig mogelijk te doen, dan is het wel christelijk om tegen laag loon zoveel mogelijk te (moeten) doen.

Bovendien moet men deze lage beloning zien als een zegening, terwijl de werkgever uitvoerder is van een goddelijk gebod. Uit de christelijke mouw van onze benauwde bewindsman, komt wel een zeer reactionaire aap te voorschijn. Een aap van de patriarchaal-kapitalistische soort welke wij reeds lang — zelfs in Nederland — uitgestorven waanden. Blijkbaar ten onrechte.

CHU-lieden zijn fatsoenlijke lieden, zij zeggen precies waar het op staat. Wij zijn dan ook blij te weten wat in Nederland anno 1960, christelijk is volgens CHU-woordvoerders.

Wie zei daar dat het socialisme zijn taak reeds heeft volbracht?

P. Valkenburgh

TIJDVERSCHIJNSELEN

Opbellen

Opbellen is een daad van onbeschrijfelijke overmoed en aanmatiging, een blindelings operatief ingrijpen in een mensenleven, een nietsontziende aanslag op iemands geest en gemoed en onteigening van zijn tijd.

Een optreden zoals zich alleen deurwaarders veroorloven tegenover personen die diep in de schuld steken. Een alarmtoestand zoals alleen door het uitbreken van brand wordt gerechtvaardigd. Het is het „kidnappen" van iemand tegen de losprijs van een onmiddellijk te verschaffen mededeling. Het is een in schril geluid opgesteld dwangbevel: onmiddellijk opstaan, en u melden bij de in uw huis doorgedrongen plaatselijke autoriteit. Een noodsirene aan boord voor aantreden bij de sloe-

pen met achterlating van alle bezittingen. Het is een schreeuwend, wild tumult: hier ben ik, hoort ge dat ik hier ben, verlaat thans alles want ik eis u op, terstond en volledig. Het is een handeling die eigenlijk alleen door doodsgevaar gerechtvaardigd is. Ieder telefoonnummer is een soort vijf maal acht, waarop een onverwijld uitrukken heeft te volgen. Het gebruiken veronderstelt een toestand als waarbij men de dokter ontbiedt, politiehulp inroept of de brandweer alarmeert. Even onverhoeds en even dwingend.

Opbellen staat gelijk met bij iemand binnen komen hollen, onaangemeld, zijn kamer luid roepend of bellend binnenstormen, onder de kreet: ik moet u onmiddellijk spreken. Een bezoeker die op uw schrijftafel neerploft, u van uw boekenkast wegrukt, de bladzijde die gij las inscheurt, de regel die gij schreef doorkrast, de gedachte die in u opkwam overstemt; die uw bord voor uw neus weggrist, die met een plons in uw bad springt, die heftig aan het toilet rammelt. Zijn het er tien of twintig, zulke tyrannieke bezoekers op een dag? Zulke binnendravers, zulke luidruchtige telegrambestellers, zulke tegen u opspringende blaffers? Opgebeld worden, het is alsof iemand met luid gerinkel van glasscherven door het raam naar binnen komt springen. Nog lang daarna is men doende de aangerichte schade te herstellen.

Opbellen is iets wat men maar hoogst zelden, na er de moed toe verzameld te hebben en uitgemaakt dat het niet anders kan, op het tijdstip waarop de overrompeling het minst schadelijk lijkt, zou durven te doen. Het is dan ook niet te verwonderen, dat als weldra het punt van oververzadiging in de telefonische omgang der mensen bereikt zal zijn, opbellen buiten de uren waarop men zich openlijk beschikbaar stelt, niet meer automatisch maar uitsluitend nog tegen hoge tarieven als zeer dringend aangevraagde gesprekken met vooraanmelding mogelijk zal zijn. Bij de „planning" voor het herstel van een harmonisch tijdbeeld heeft het hoge prioriteit onder de urgente noden van een menswaardige omgang.

A.D.

EX LIBRIS

Dr. R. F. Beerling, **De list der rede in de geschiedenisfilosofie van Hegel,** van Loghum Slaterus, Arnhem 1959, 180 blz.

Dit boek geeft een interpretatie van Hegel op een centraal punt. Het punt is centraal, omdat voor Hegel de werkelijkheid geschiedenis is, zodat zijn ontologie dynamische interpretatie van de werkelijkheid. is. Het is daarenboven centraal, omdat Hegel hier de progressie in het gebeuren tracht te verzoenen met de fundamentele ontoereikendheid en boosheid van de mens en God met de wereld. De rede gebruikt tenslotte de individuele mens voor haar eigen doeleinden en bereikt zijn doel ondanks de mens. Daarmee kan reeds de vraag gesteld worden, die ook voor Marx geldt: hoe behoudt hier de menselijke vrijheid een zin?

Een der verdiensten van dit boek is, dat het bij de beschrijving van Hegels standpunt Marx nooit uit het oog verliest. Beider verwantschap wordt daardoor dieper belicht dan gewoonlijk gebeurt, als men geen andere lijn weet door te trekken dan die van de dialektische methode. Er wordt eveneens de aandacht op gevestigd, dat de kern van de probleemstelling al bij Kant aanwezig is. Jammer genoeg wordt de m.i. duidelijkste plaats niet geciteerd, namelijk uit het begin van Kants **Idee zu einer allgemeinen Geschichte in weltbürgerlicher Ansicht:** „Afzonderlijke mensen en zelfs hele volkeren beogen ieder volgens eigen zin en dikwijls tegen elkaar in hun eigen oogmerken. Zij denken er daarbij weinig aan, dat zij ongemerkt het oogmerk van de natuur, dat hunzelf onbekend is, als een leidraad volgen en aan zijn realisatie werken. Toch zou hun aan dit oogmerk weinig gelegen zijn, zelfs als het hun bekend was."

B.D.

Esprit, Mars 1959, Parijs: **L'homme standard**

Behalve de gebruikelijke kronieken is dit nummer geheel aan Amerika gewijd en wel aan de tekening van de daar groeiende doorsnee-mens, die zijn autoritaire wil op wil leggen. Onder de titel **L'homme standard** beschrijft Sidney Lens de naoorlogse ontwikkeling in de V.S.A. Hij wijst daarbij o.a. op het verdwijnen van een „linkse" politiek. In Europa denkt men meestal, dat dit verschijnsel samenhangt met het feit, dat de doorsnee-Amerikaan „het zo goed heeft". Hij wijst erop, dat dit alleen opgaat voor bepaalde katego-

rieën van gekwalificeerde arbeiders, b.v. in de staal en autoindustrie. Zeer grote groepen echter bewegen zich rondom het bestaansminimum (40 dollar per week). Hij noemt o.a. landarbeiders en kantoorpersoneel. Hij wijst op het conformisme, dat instand wordt gehouden door alle publiciteitsorganen, van krant tot televisie. Als machtig middel wordt daarbij de phobie voor het communisme gehanteerd. Wie verdacht wordt van enige sympathie voor het communisme, is daardoor maatschappelijk reeds onmogelijk.

Thomas Molnar wijst erop, hoe het conformisme samenhangt met het geloof van de Amerikanen „in een oneindige verbetering van het menselijk leven onder al zijn aspecten" (blz. 401). Overigens ziet Molnar de Amerikaanse ontwikkeling veel positiever dan Lens. Hij stelt zelfs, „dat de Amerikaanse maatschappij een organisatievorm vertegenwoordigt, die zich vroeg of laat ook aan andere ontwikkelde gemeenschappen op zal leggen" (blz. 422). Jean-Marie Domenach speurt er vooral de spanning tussen individuele vrijheid en menselijke solidariteit en vraagt zich af, of Amerika in staat zal zijn, deze spanning op te vangen.

B.D.

Zojuist verschenen:

Het eerste deel in de DOKUMENTATIEREEKS (opgezet met het doel de studie van de maatschappelijke ontwikkeling te dienen):

De Joegoslavische Visie

vertaald door: Marius en Ans Broekmeijer, met een voorwoord van Th. van Tijn.

In dit boek leert U de eigen visie van dit belangwekkende land kennen bij de oplossing van de vele economische, sociale en politieke problemen.

Verkrijgbaar in de boekhandel.
Gebonden *f* 6,50 – 334 pagina's.

Uitgave:

Uitgeverij „NIMO" Monnickendam

Kerkstraat 48-50 – Giro 256907 – Telefoon (02995) 336

NIEUWE BOEKEN:

Prof. John D. Bernal –

Welt ohne Krieg

498 blz. – Geb. *f* 10,90

Walter Hollitscher –

Die Natur im Weltbild der Wissenschaft

500 blz., vele illustraties – Geb. *f* 29,50

Vraagt prospektus.

Neue Rheinische Zeitung Politisch-ökonomische Revue

geredigeerd door Karl Marx, ingeleid door Karl Bittel. Deze bijzondere uitgave is een herdruk van de originele tekst.

351 blz. – Geb. *f* 11,60

Indien U ons Uw interessegebied(en) opgeeft zullen wij U gaarne regelmatig van nieuwe uitgaven op de hoogte stellen.

boekhandel **PEGASUS**
LEIDSESTRAAT 25 – AMSTERDAM

Drie bijzondere afleveringen van

De Nieuwe Stem

zijn nog als losse nummers leverbaar:

★ KUNSTNUMMER

van „De Nieuwe Stem", waaraan medewerkten: Mevrouw Dr. A. Romein-Verschoor, Paul Citroen, Anthonie Donker, Johan de Meester, G. Th. Rietveld, A. van Domburg en Willem Andriessen.

128 pag. en 8 pag. kunstdrukillustraties ƒ 3,50/Bfr. 55

★ SPANJENUMMER

van „De Nieuwe Stem", een zeer objectieve beschouwing van de huidige toestand in Spanje en een vlammend protest tegen het Franco-regiem. Samengesteld door Dr. G. J. Geers, met medewerking van o.a.: Francisco Carrasquer, Jef Last, Albert Helman, Z.E. J. M. de Semprún Gurrea en vele anderen.

104 pag. en 4 pag. kunstdrukillustraties ƒ 2,80/Bfr. 40

★ DROOGSTOPPELNUMMER

van „De Nieuwe Stem", met medewerking van W. F. Wertheim, Mevrouw A. Romein-Verschoor, P. Spigt, G. J. Resink, J. J. Buskes, J. B. Charles en Th. van Tijn. Hierin o.a. heropening discussie over de zaak van Lebak en voor het eerst in de geschiedenis een foto van Batavus Droogstoppel.

120 pag. en 4 pag. kunstdrukillustraties ƒ 3,25/Bfr. 45

Tevens leverbaar: de brochure

★ VREDE EN ONVREDE

waarin de discussie over dit onderwerp in verschillende afleveringen van de jaargang 1959 van „De Nieuwe Stem" werd gebundeld.

48 pagina's **ƒ 1,50/Bfr. 20**

Verkrijgbaar in de boekhandel en bij de uitgever:

DRUKKERIJ „NIMO" - MONNICKENDAM

KERKSTRAAT 48-50 – Tel. (02995) 336 – Giro 256907

Voor België:

UITGEVERIJ „ONTWIKKELING", Somersstraat 22, Antwerpen, Tel. 33.86.59 – Postrekening 383.38